

Освіта Давньої Русі

Витоки освіти в Україні сягають давньоруської доби. Про важливість освіти наголошував, зокрема, болгарський книжник Костянтин Філософ у творі «Прогласії» (IX ст.): «Так, як без світла не буває радості для ока, що жадає світ побачити, бо ж усе прекрасне є назавжди видиме, так і душа, не знаючи писемності, не відає про суть Закону Божого». Безумовно, важливою складовою освіти будь-якого народу є писемність. Хоча більшість давньоруських зразків, що дійшли до нашого часу, датуються XI–XII ст., є свідчення існування писемності вже в дохристиянський період. Збереглися, зокрема, тексти договорів Русі з греками 911, 944 років, що містяться в «Повісті минулих літ» – найбільш ранньому давньоруському літописному зводі початку XII ст., автором якого вважають монаха Києво-Печерського монастиря, першого руського літописця Нестора.

Достеменно невідомо, що являло собою первісне письмо слов'ян. Болгарський письменник Чорноризець Храбр у творі «Про письмена» (початок X ст.) виділяє три етапи розвитку слов'янської писемності.

1-й етап – дохристиянське письмо, так звані «черти» і «різи», яке використовувалося для гадання та лічби.

2-й етап – письмо, яке з'являється з VIII ст., «без устроєнія», з використанням грецьких та латинських букв. Болгарський просвітитель Кирило повідомляв, що на початку 60-х років IX ст. він навіть бачив у Херсонесі писані «руськими письменами» (так зване протокирилівське письмо) Євангеліє та Псалтир.

3-й етап – письмо, засноване в кінці IX – на початку X ст., що пов'язане з діяльністю в Моравії у 60-х роках IX ст. братів-просвітителів Костянтина (Кирила) та Мефодія, про що йдеться в «Житті Кирила і Мефодія». За даними цього джерела, Кирило, який мав гарну освіту, під час своїх подорожей деякий час проживав серед східних слов'ян. Він як місіонер мав проповідувати слов'янською мовою, для чого розробив якусь слов'янську абетку, і використовуючи її, переклав слов'янською мовою основні християнські книги

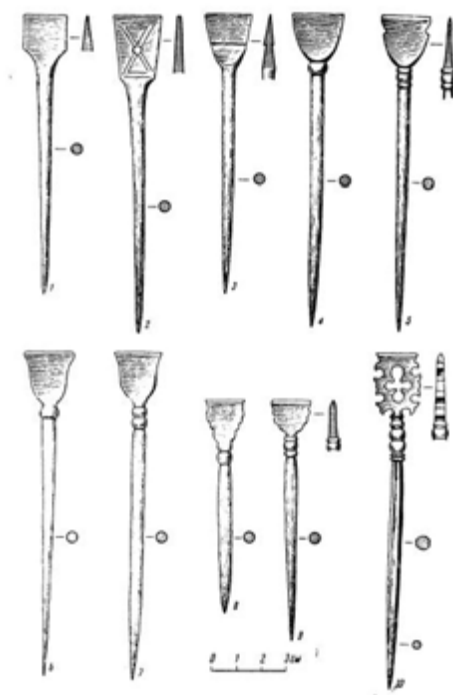
для богослужіння. Звідси й походить назва одного з видів письма – «кирилиця». Вірогідно, кирилиця виникла з більш раннього «протокирилівського» письма. Поряд з кирилицею існувала глаголиця, яка, на думку дослідників, не має мовних аналогів і є штучним витвором. Тому, через ускладненість, вона проіснувала недовго, і на Русі в ужиток увійшло кириличне письмо, базоване на грецькій абетці, до якої з часом почали додавати слов'янські літери.

Унікальним прикладом ранньої слов'янської абетки є давня слов'янська азбука, виявлена відомим дослідником С. О. Висоцьким на стінах Софійського собору, яка налічує 27 літер, 23 з яких грецькі й 4 кириличні – Б, Ж, Ш, Щ. Напевно, це є один з варіантів абетки, відомої в IX – на початку X ст., яку використовувало вузьке коло осіб, що входили до християнської общини, існування якої в Києві в язичницькі часи підтверджують писемні джерела.

Таким чином, наведені вище факти дозволяють зробити висновок, що на Русі ще задовго до прийняття християнства використовували різні види письма. На жаль, епіграфічних пам'яток дохристиянської доби знайдено небагато. Найбільш відомим є напис, видряпаний на корчазі, знайдений у 1950-х роках на Гнездовському могильнику біля Смоленська. Читається він як «ГОРУШНА», тобто гірчиця.

У 988 році Володимир охрестив Русь і християнська релігія православного зразка стала державною. Відкрилися широкі можливості для розвитку писемності. Якщо в дохристиянські часи писемність обслуговувала лише потреби держави, то після введення християнства сфера вживання письма значно розширилася. Розвиваються ремесла, торгівля, культурні зв'язки з навколишніми християнськими державами Європи. Від часів Володимира збереглися написи-легенди на монетах, написані кирилицею, написи на бересті (так звані берестяні грамоти). Уперше вони знайдені в Новгороді. Це переписка городян щодо різних господарських та побутових справ. Ці грамоти переконливо свідчать про проникнення писемності в економічну сферу життя. Нині таких грамот відомо близько 700. Деякі з них датуються XI, найпізніші – XIV ст. У Києві, на жаль, берестяних грамот не виявлено, знайдено лише кілька фрагментів бересті зі знаками, що пояснюється особливостями київського ґрунту, у якому погано

зберігається деревина. Під час розкопок у Києві – на Подолі й на Старокиївській горі – виявлено численні фрагменти амфор, пряслиць зі знаками та написами, переважно з іменами та монограмами господарів, бронзові та залізні писала (стилі), за допомогою яких писали на церах – укритих воском дощечках (іл. 1) – свідчення того, що в Києві писемність набуває поширення серед різних верств населення.

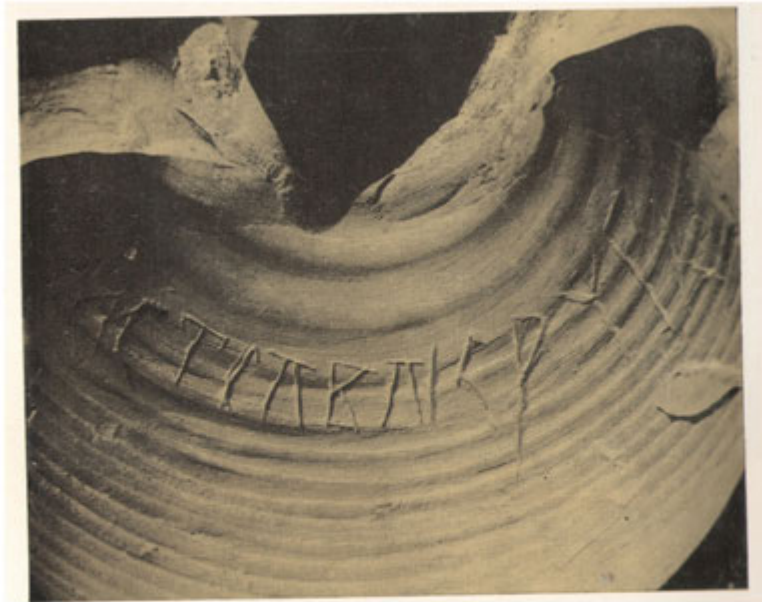
Давньоруські писала. X – XIII ст.

До найбільш ранніх належить напис на плінфі X ст. з буквами ЩИ, знайдений під час розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років (іл. 2).

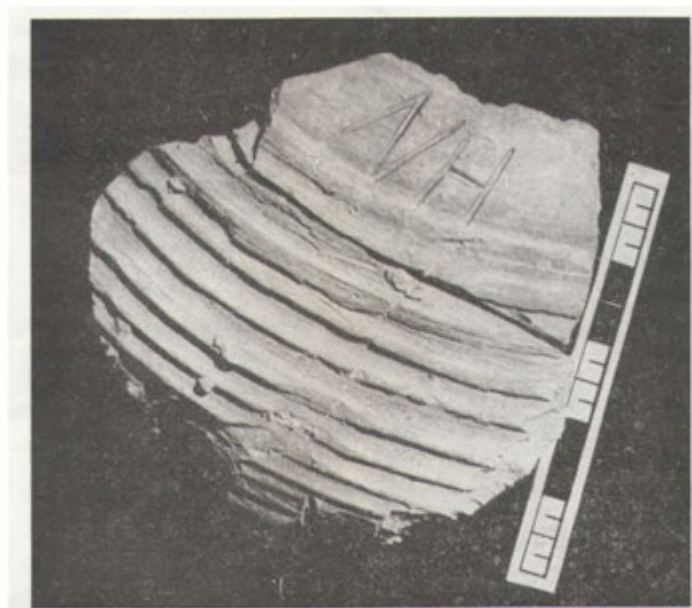
Плінфа X ст. з написом «ЩИ». Розкопки Десятинної церкви 2005 – 2011 рр.

Добре відома корчага з Києва з написом «БЛАГОДАТНЕЙША ПЛОНА КОРЧАГА СИЯ» з побажаннями майстра. Амфора з київського Подолу (1975 р.) засвідчує ім'я її власника «МСТСЛВЛ КРЧГЪ» (Мстиславова корчага) XI ст. (іл. 3).

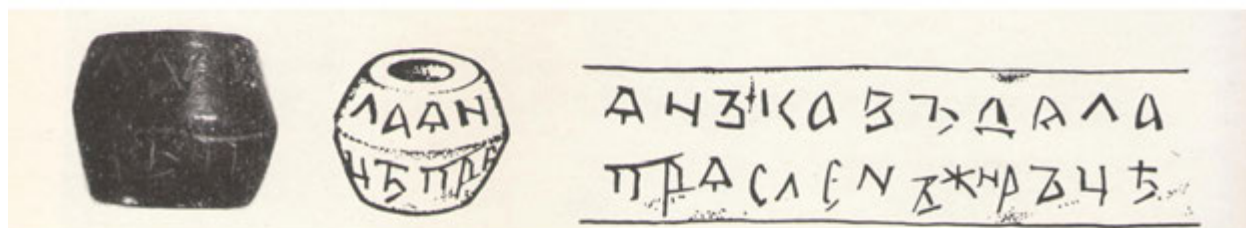
Амфора з написом "МСТСЛВЛ КРЧГЪ" (Мстиславова корчага). XI ст. Розкопки на Подолі (1975 р.)

З розкопок Подолу походять написи на амфорах: «ГАВЪРІІЛО», «ДОБРОГА», «ОЛЄКСИ» тощо XI ст. Під час розбирання руїн Успенського собору Києво-Печерської лаври XI ст. знайдено уламок амфори з монограмою NH (іл. 4), що, можливо, означає цифру 58 (ємність амфори або вага), хоча над цифрами немає звичайного для позначення цифр титла.

Монограма NH на амфорі з Успенського собору Києво-Печерського монастиря XI ст.(1970 – 1971 рр.)

Цікавою знахідкою є глиняне пряслице з розкопок Старокиївської гори з чітким дарчим написом «Янка вдала пряслень Жирьцѣ» (1965 р.) (іл. 5).

Глиняне пряслице з дарчим написом «Янка вдала пряслень Жирьцѣ» XI ст. Розкопки на Старокиївській горі (1965 р.)

Про поширення писемності в Києві – столиці Давньоруської держави – свідчить значна кількість епіграфічних, нумізматичних та сфрагістичних знахідок, виявлених під час археологічних розкопок і особливо під час вивчення й реставрації живопису давніх архітектурних пам'яток міста. Епіграфічні дослідження проводилися в Софійському соборі (XI ст.), церкві Михаїла Видубицького монастиря (XI ст.), Кирилівській церкві (XII ст.) та інших

спорудах. Найбільш результативними були дослідження С. О. Висоцького в Софійському соборі, де впродовж кількох десятиліть (1960–1980-ті роки) було відкрито й розшифровано близько 300 графіті – написів і малюнків, зроблених у давнину представниками різних верств населення стародавнього Києва (іл. 6).

С.О. Висоцький (1923 – 1998 рр.) - історик, археолог, дослідник графіті Софійського собору (1960-ті – 1980-ті рр.)

Сучасні науковці, використовуючи новітні технології, продовжують вивчення епіграфічних пам'яток. Зокрема, близько 6 тис. не відомих раніше графіті Софійського собору XI–XVIII ст. впродовж останніх років відкрив В. В. Корнієнко.

За князювання Володимира частиною загальнодержавної і церковної політики стає шкільна освіта. «І поча (Володимир) посилати забирати дітей у нарочитих мужів й віддавати їх на учення книжне» – повідомляє «Повість минулих літ».

Про побут перших шкіл свідоцтв немає. Напевно, це були закриті заклади, бо як інакше пояснити слова літописця: «<...> матері чад сих аки по мертвим плакали». Очевидно, плакали через розставання з дітьми.

Початкові школи (так звані школи грамоти) були організовані за грецьким зразком, де навчали дітей письму, лічбі, хоровому співу. Азбуку вивчали

силабічним методом (поширеним в античності) – спочатку назви букв, а потім склади.

Навчалися за прийомами традиційної візантійсько-болгарської освіти. Спершу використовували завезені з Болгарії віршовані азбуковники. Особливо популярними були псалми, зібрані в Псалтирі, – на той час найпоширеніший навчальний книзі у школах. Тексти Псалтиря використовували вчителі для складання загадок. Записи таких загадок XII ст. виявлені на стінах Софії Київської. Укладалися також «Парамійники» – літературно-учительські збірники, апракосні Євангелія (добірки євангельських текстів).

За часів Ярослава Мудрого, у період розквіту Давньоруської держави, центрами освіти були передусім Київ, Новгород, а також Полоцьк і Чернігів. Продовжуючи традиції свого батька Володимира, Ярослав 1037 року створює в новозбудованій Софії Київській школу, яка власне була вже школою нового, так званого підвищеного типу. Школа Ярослава Мудрого – це перший вітчизняний вищий навчальний заклад, який з'явився на століття раніше, ніж перші вищі Західної Європи. Рівень знань, що одержували тут діти, був не нижчим за візантійські вищі школи. За програмою вивчали «сім вільних мистецтв» – граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, музику. Навчалися в цій школі діти найвищої знаті: майбутній митрополит Іларіон, посадники Остромир і Ратибор, а також діти самого Ярослава Мудрого і навіть шляхетні іноземці. За деякими даними, у різні часи в школі Ярослава Мудрого навчалися діти англійського короля Едмунда, угорський королевич Андрій, наступник датського престолу Герман та інші.

Як свідчить літопис, у 1030-х роках була створена школа в Новгороді, де навчалось 300 дітей, у 1080-х роках засновано школу в Курську, у XII ст. – у Галичі, у XIII – у Володимирі-на-Клязьмі.

Неабияку роль у розвитку й поширенні освіти на Русі відігравали монастирі. Одним з найбільших осередків просвітництва був Києво-Печерський монастир, створений «трудами Антонія і Феодосія». Монастир став одним з перших центрів літописання. У стінах Києво-Печерської лаври жив і працював славнозвісний Нестор-літописець, автор першої редакції «Повісті минулих літ»,

«Життя Феодосія Печерського», «Читання про Бориса та Гліба»; перший князь-монах Святослав Давидович, який постригся в ченці 1106 року під іменем Миколи Святоші. Він, як і чернець Іларіон, займався переписуванням книг для монастирської бібліотеки.

У 1030-х роках при Київській митрополії в оточенні князя існувала група освічених людей. Син Ярослава Всеволод знав п'ять іноземних мов. Дослідники припускають, що це були грецька, латинська, польська, шведська, кипчацька. Інший син Ярослава – Святослав, замовник Ізборників – був фундатором Успенського собору Печерського монастиря. Освіченою була сестра Володимира Мономаха Янка – Анна Всеволодівна, донька великого київського князя Всеволода Ярославича. Вона організувала першу на Русі жіночу школу, де, крім грамоти, київських дівчат навчали гаптуванню та іншому рукоділлю. Ця школа містилася в Андріївському (Янчиному) монастирі на території «міста Володимира». Донька Ярослава Мудрого Анна навчалася іноземних мов, історії, співу, малювання, правил придворного етикету. Вона стала дружиною французького короля Генріха і королевою Франції. Коронація відбулася в Реймському кафедральному соборі на свято Трійці 14 травня 1049 року (іл. 7).

Пам'ятник Анні Ярославні (близько 1032 — між 1075 і 1089) — руській князівні, королеві Франції.
Київ, Львівська площа (2016 р.)

Найвидатнішим письменником був київський митрополит Іларіон. Його перу належить літературно-церковний твір «Слово про закон і благодать», у якому він зазначив, що Ярослав Мудрий «храм великий святий Божий Премудрості воздвиг на святість і освячення народу» (Софійський собор у Києві). При соборі 1037 року князь заснував бібліотеку (іл. 8).

Заснування бібліотеки. Мініатюра Радзивілівського літопису. XV ст.

Тут же була книгописна майстерня – скрипторій, де переписувалися і перекладалися книжки, привезені з Греції та Болгарії. Про цю подію у «Повісті минулих літ» сказано: «І зібрав писців много, і переклали вони із грецької на слов'янську мову і письмо. І написали вони багато книг, і славу цим здобули». За підрахунками дослідників, у бібліотеці Софійського собору нараховувалося до 950 томів рукописних книжок. Серед них – історичні твори візантійських авторів: хроніки Іоанна Малали, Георгія Амартола та ін. Популярними були збірники «Александрія» про життя Александра Македонського та різні притчі з церковного життя, а також твори давньогрецьких авторів (Плутарха, Ксенофонта, Аристотеля, Евріпіда та ін.). У часи середньовіччя книжки писали на пергаменті – вичиненій спеціальним способом шкірі тварин (переважно овець або кіз). На жаль, від усього книжного багатства до нашого часу дійшли лічені екземпляри. Найбільш відомими є Реймське Євангеліє, Остромирове Євангеліє, два Ізборники – 1073 та 1076 років, Мстиславове Євангеліє XII ст.

Найдавнішою книгою, що вийшла з майстерні при Софійському соборі, є Реймське Євангеліє, що датується 1040-ми роками. Існує версія, що воно було привезено до Франції з Києва у 1050 році донькою Ярослава Мудрого Анною. Саме на ньому французькі королі впродовж багатьох століть присягали під час

коронації та вступу на французький престол. Нині Євангеліє зберігається в міській бібліотеці в Реймсі (Франція).

Остромирове Євангеліє 1056–1057 років (іл. 9), переписане на замовлення новгородського посадника Остромира-Йосипа за князювання в Києві Ізяслава Ярославича, є взірцем вишуканого уставного стилю написання, прикрашене малюнками євангелістів, заставками та ініціалами у зооморфному стилі.

«Остромирове Євангеліє». 1056 – 1057 рр.

Воно складається з 294 аркушів. У кінці є приписка писаря – дяка Григорія, є також дата написання книги. Остромирове Євангеліє (нині зберігається в Російській національній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина, Санкт-Петербург) стало зразком для написання та оздоблення таких богослужбових книг, як Мстиславове Євангеліє (іл. 10) та Ізборники Святослава 1073 та 1076 років (зберігаються в Держаному історичному музеї, Москва).

«Мстиславове Євангеліє». Кінець XI — початок XII ст.

Отже, здобутки Давньої Русі в галузі освіти доводять, що в розвитку шкільництва простежується чітка європейська орієнтація, заснована на християнських цінностях. І, як зазначала Софія Русова – громадська діячка, основоположниця української шкільної педагогіки, із втратою культури народ насамперед втрачає рідну школу. Такому народу, який не має своєї школи і не дбає про неї, «призначені злидні й культурна смерть».

Джерела та література

- Авдусин, Д. А., Тихомиров, М. М. 1955. Древнейшая русская надпись. *Вестник АН СССР*, 4.
- Бабишин, С. Д. 1985. *Основные тенденции развития школы и просвещения в Древней Руси (– первая половина XIII вв.)*. Киев.
- Бондар, С. 1993. «Вчення» Кирила Новгородця. Філософська і соціологічна думка. Київ.
- Висоцький, С. О. 1966. *Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв.* Киев.
- Висоцький, С. О. 1998. *Київська писемна школа X–XII ст.* Львів; Київ; Нью-Йорк.
- Івакін, Г. Ю. 1982. *Оповіді про стародавній Київ*. Київ.
- Любар, О. О. 2005. Історія української школи і педагогіки. Київ.
- Літопис Руський* / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. 1989. Київ.
- Моця, О., Ричка, В. 1996. *Київська Русь від язичництва до християнства*. Київ.
- Новое в археологии Киева*. 1981. Киев, с. 379–403
- Русова, С. 1911. Справа народної освіти на Україні. *Світло*, 1.
- Яковенко, Н. М. 1997. *Нариси історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ.

Наталія Будзинська
завідувачка науково-дослідного
відділу виставкової роботи МІДЦ